

Įvadas

Netolerancija, diskriminacija, ksenofobija, etnocentrizmas, rasizmas sulaukia ypač didelio dėmesio šiuolaikinėse demokratinėse visuomenėse, susiduriančiose su globalizacijos ir imigracijos reiškiniais. Jie itin domina socialinius mokslininkus, tačiau Lietuvoje plačiai nenagrinėti. Etninio, rasinio nepakantumo ir ksenofobijos socialinės raiškos formos įvairios, tačiau, Lietuvos valstybei tapus ES nare, itin aktuali tapo etninio nepakantumo verbalinė raiškos forma – etninio nepakantumo ir ksenofobijos apraiškos viešajame diskurse (ypač žiniasklaidoje). Šį aktualumą lėmė du veiksniai: pirma, atsidiarius valstybių sienoms suaktyvėjo imigracijos srautai ir taip padidėjo žiniasklaidos dėmesys įvairioms etninėms, rasinėms, religinėms imigrantų grupėms. Antra, Lietuvos valstybei tapus ES šalimi nare svarbūs tapo bendri ES šalims narėms politikos rasinio, etninio nepakantumo ir ksenofobijos prevencijos principai, kurie apima ir prevenciją žiniasklaidoje, iš dalies formuojančioje visuomenės nuostatas tam tikrų etninių, religinių, rasinių ir kitų grupių atžvilgiu. Laikantis ES teisyne suformuluotų tikslų ir uždavinių rasinio, etninio nepakantumo prevencijos srityje, pradėtos stebėti etninio nepakantumo kurstymo apraiškos Lietuvoje (taip pat ir Lietuvos žiniasklaidoje). Pavyzdžiui, nuo 2004 m. Socialinių tyrimų instituto Etninių tyrimų centras (STI, ETC) atlieka žiniasklaidos monitoringą etninių mažumų tematika. Jis padeda surinkti ir apibendrinti informaciją, pateikiamą nacionalinėje ataskaitoje ES pagrindinių teisių agentūrai (FRA) apie rasizmo, ksenofobijos ir antisemitizmo reiškinius. Nesvarbu, kad, laikantis ES pagrindinių lygybės ir nediskriminacijos principų, Lietuvoje buvo priimti atitinkami įstatymai, numatantys teisinę atsakomybę už nusizengimus asmens lygiateisiškumui, ir kad Lietuvoje, kitaip nei kitose Vakarų Europos valstybėse, etninių mažumų bendruomenės ir imigraciniai srautai nėra tokie dideli ir nepasižymi rasine, religine įvairove, teisėsaugos institucijų fiksuojamų rasistinių išpuolių ir diskriminacijos atvejų daugėja, visuomenės dėmesys etninėms, rasinėms mažumoms didėja, pastebima nekorektiškų viešųjų asmenų pasisakymų etninių, religinių, rasinių grupių atžvilgiu. Taigi galima priėti prie išvados, kad etninio nepakantumo problema tiesiogiai nepriklauso nuo

etninių, kitų grupių skaičiaus šalyje arba nuo sukurtos teisinės bazės, užtikrinančios nediskriminavimo, lygiateisiškumo principus, tačiau įvairūs diskriminacijos atvejai, rasistiniai išpuoliai priklauso nuo socialinės aplinkos, kurioje jie vyksta. Diskriminaciniai atvejai, rasistiniai išpuoliai, neapykantą kurstantys komentarai nėra šio darbo objektas, jie tik sudaro darbo foną.

Verbalinės (diskursinės) etninio nepakantumo formos aktualumas akivaizdus šiandieninėje Lietuvos visuomenėje. Pavyzdžiui, atsiradus techninei galimybei interneto erdvėje kurti dienraščius ir suteikus atskirų straipsnių komentavimo laisvę anonimiškai¹, pasipylė itin nepakantūs, net kurstantys neapykantą, įžeidinėjantys, kviečiantys smurtauti, žudyti tam tikras etnines, rasines, religines grupes, komentarai. Šie komentarai neretai tampa vienu iš rodiklių, akivaizdžiai rodančių etninio nepakantumo mastą Lietuvos visuomenėje, pastebimą ne tik socialinių mokslininkų, tyrinėjančių šiuos reiškinius, bet ir politikų, visuomenės, neretai mėginančių neigti etninio, rasinio nepakantumo, nukreipto prieš tam tikras etnines grupes (ypač romus, žydus), egzistavimą.

Etninio nepakantumo žiniasklaidoje problematikos aktualumą patvirtina ir kasmet didėjantis užregistruotų nusikaltimų dėl *Baudžiamojo kodekso* 170 straipsnyje numatyto tautinės, rasinės, religinės ar kitokios neapykantos kurstymo skaičius. STI, ETC duomenimis, 2008 m. pagal minėtą straipsnį buvo užregistruoti 79 nusikaltimai, 2007 m. – 32, 2006 m. užregistruota 11 nusikaltimų (palyginimui, 2005 buvo užregistruoti du atvejai, 2004 m. – tik penki) (*National Data Collection Report 2006 Lithuania*: 44; *National Data Collection Report 2007 Lithuania*: 89). Didėjantis užregistruotų nusikaltimų skaičius gali būti sietinas su komunikacinėmis technologijomis (pvz., internetu, kuriame galima laisvai reikšti savo požiūrį, įsitikinimus apie etnines mažumas) ir 2006 m. ratifikuotu *Konvencijos dėl elektroninių nusikaltimų papildomo protokolo dėl rasistinio ir ksenofobinio pobūdžio veiku, padarytų naudojantis kompiuterinėmis sistemomis, kriminalizavimo* (2006), kuris tampa vieninteliu teisiniu dokumentu, užkertančiu kelią etniniam, rasiniam nepakantumui interneto erdvėje.

Atkreiptinas dėmesys ir į žiniasklaidos įtaką etninio nepakantumo sklaidai, kuri gali būti pagrįsta faktu, kad, didėjant dėmesiui įvairioms arba tam tikroms etninėms grupėms Lietuvos spaudoje (2004 m. pasirodė 513 įvairių tekstų ir žinučių etnine tematika, 2005 m. – apie 647, tuo tarpu 2006 m. jų

¹ Apie interneto komentarus, jų pobūdį ir komentatorius plačiau žr. Vinogradnaitė, I. 2008. „Viešosios erdvės Lietuvoje: rimtas požiūris į interneto komentarus“, *Vertybių nykimas? Rimtas požiūris į atsakomybę*. Jokubaitis, A., Dementavičius, J., Vinogradnaitė, I., Nastaravičius, M., Bieliauskaitė, R. Demokratinės politikos institutas, Vilnius: „Petro ofsetas“, P. 79–103.

jau priskaičiuojama apie 931, o 2007 m. – apie 1280), stiprėja ir visuomenės neigiamos nuostatos tam tikrų etninių grupių atžvilgiu, matomos išanalizavus Europos vertybių (1990 ir 1999) ir STI, ETC užsakymu 2005–2008 m. atliktų Lietuvos gyventojų nuomonės tyrimų duomenis.

Vis dažniau susiduriama su išpuolių, pastebimų ir fiksuojamų žiniasklaidoje, prieš kitos rasės, tautybės, religijos asmenis įvardijimu, apibrėžimu, nes, kintant etninio, rasinio nepakantumo raiškos formoms, kinta ir sykiu šios formos tampa ne tokios atviros, mažiau akivaizdžios, sunkiai atpažįstamos ir išmatuojamos empiriškai. Kyla klausimai, susiję su teorija ir jos taikymu praktikoje, nes sunku nustatyti ribą tarp įsitikinimų ir laisvo nuomonės reiškimo.

Iš šios aptartos situacijos atsiranda tyrimo objektas ir dalykas – etninio nepakantumo ir ksenofobijos turinio konstravimas Lietuvos spaudoje, taip pat tyrimo tikslas – Lietuvos spaudos tekstuose apie tarptautinius santykius (etnines, religines ir rasines grupes) išskirti pagrindines problemas, jas sudarančias temas, šių problemų įvardijamas priežastis ir jų sukėlėjus, taip pat išskirti, kokiomis apraiškų formomis spaudos tekstuose yra konstruojamas etninis nepakantumas.

Etninis nepakantumas, kitaip nei etninio smurto veiksmi ar etniniai konfliktai, posovietinėje erdvėje beveik nenagrinėtas. Etninis nepakantumas diskurso turinyje, skirtingai nuo Vakarų Europos, taip pat nesulaukia didesnio dėmesio tarp socialinių mokslininkų. Tai iš dalies gali būti lemta ir fakto, kad Rytų Europos regionas tik išstojęs į Europos Sąjungą tapo (iš dalies dėl ES atsakingų institucijų) ksenofobijos, rasizmo ir diskriminacijos stebėjimo (monitoringo) lauku.

Etninis nepakantumas Rytų Europoje daugiausia tyrinėjamas istorinėje perspektyvoje. Didžiausio mokslininkų dėmesio, tiriant etninius konfliktus ir jų kilmę, sulaukia Balkanų regionas (buvusi Jugoslavija) dėl kilusių karinių konfliktų ir etninio valymo. Kaip pavyzdį galime paminėti M. Naimarko studiją „Fires of Hatred: Ethnic Cleansing in Twentieth-Century“ (2001).

Kalbant apie etninio nepakantumo tyrimus Baltijos regiono valstybėse XX a. atkūrus nepriklausomybę, ypač reikšminga D. Peterseno studija „Understanding Ethnic Violence: Fear, Hatred, and Resentment in Twentieth-Century Eastern Europe“ (2002). Autorius nagrinėja etninius konfliktus Rytų Europos regione (taip pat įtraukdamas į tyrimų akiratį Baltijos valstybes posovietiniu periodu) per etninio smurto sąvoką.

Vienas iš posovietinės erdvės etninio nepakantumo diskurso turinio tyrimų pavyzdžių – Maskvos Helsinkio grupės atliktas nacionalizmo, rasizmo ir ksenofobijos Rusijos spaudoje monitoringas (Nacionalizm 2002). Studijoje neapykantos kurstymas suvokiamas kaip tautinės, religinės ir kitokios neapykantos skleidimas. Analizuojant etninį nepakantumą Rusijos spaudoje, naudojama turinio analizės metodologija. Tyrimo autoriai siekė išnagrinėti etninį nepakantumą spaudoje, išskirdami devyniolika etninio nepakantumo raiškos

formų. Šių formų skalė išsidėstė nuo atviro neapykantos kurstymo, raginant susidoroti fiziškai ir diskriminuoti, iki santykinai „silpniausių“ nepakantumo formų, susijusių su nepagarbiu tam tikros tautybės paminėjimu masinės informacijos priemonėje (pavyzdžiui, nekorektiški juokai etnine tema arba etninės grupės paminėjimas neigiamame kontekste) (Nacionalizm 2002: 191–193).

Spaudoje tyrinėjant etniškumo ar rasės problematiką dažniausiai vyrauja dvi metodologinės prieigos – kritiškoji diskurso ir turinio analizė (angl. – *content analysis*), tačiau, nors ir tyrimo objektas, ir tyrimo dalykas panašūs, keliami skirtingi uždaviniai ir tikslai jiems atskleisti. Pavyzdžiui, britų sociologų P. Hartmanno, C. Husbando ir J. Clarko tyrimas „Race as news“ (1974) apie rasę, kaip naujienas, kur analizuojamos rasistinės išankstinės nuostatos Didžiosios Britanijos spaudoje 1963–1970 m. Skirtingai nuo minėto Maskvos Helsinkio grupės spaudos tyrimo, šiame tyrime į nuostatas, veikiančias rasinius santykius, žvelgiama kaip į kultūrinį ir subkultūrinį reiškinį, labiau pabrėžiant situaciją, kurioje šis reiškinys vyksta matuojant priešiško arba tolerancijos lygį, kadangi autoriai mano, kad išankstinio nusistatymo terminas yra sunkiai apibrėžiamas ir dažniausiai vartojamas psichologinėje literatūroje apibūdinti asmeninius individo bruožus arba potyrius. Tyrime sakoma, kad rasistinės nuostatos priklauso nuo įvairių aplinkybių bendruomenėje, tuo tarpu spauda svarbesnį vaidmenį gali vaidinti priešdama bendrą rasinių santykių, kuriose jie plėtojasi, vaizdą. Kitas veiksnys, sustiprinantis aprašomojo tyrimo argumentus, yra tas, kad ne tik Didžiojoje Britanijoje tolerancijos ir rasinės lygybės idėjos yra visuotinai pripažintos ir spaudoje priešinamosi rasistinėms nuostatoms ir rasinės nelygybės idėjoms. Tad esminiu tyrimo klausimu tapo „medžiagos“ turinys „piešiant“ „spalvotųjų“ paveikslą Didžiosios Britanijos spaudoje. Tyrime kiekvieno laikraščio žinutė, taikant turinio analizę, buvo suskirstyta į apibendrinančias temas ir potemius, buvo matuojamos ir temai skiriamos eilutės, išskirtas turinio tipas (naujienos, redaktorių straipsniai, straipsniai, laiški, paveikslai (be teksto), paveiksliukai). Buvo žiūrima, ar pavadinimas sutampa su tais klausimo aspektais, kuriuos nagrinėja spauda.

Apžvelgiant etninio nepakantumo apraiškų tyrimus viešuosiuose diskursuose ir juose taikomą metodologiją, negalima nepaminėti olandų filologo T. van Dijko, kurio mokslinės veiklos akiratyje yra rasizmo apraiškos (rasizmu autorius vadina visas diskriminacijos formas etniniu, rasiniu pagrindu) viešajame diskurse, taip pat ir spaudoje. Analizuodamas šią problematiką, mokslininkas taiko kritiškosios diskurso analizės principus. T. van Dijkas savo studijoje „Ideology: a multidisciplinary approach“ (2000) išskiria ideologines diskurso struktūras. Pasak mokslininko, diskursu yra tyrinėjamos socialinių problemų ideologinės formuluotės, komunikacinė reprodukcija, susijusi su socialinių ir politinių sprendimų priėmimo procesais.

Kita reikšminga T. van Dijko studija „Communicating Racism: Ethnic Prejudice in Thought and Talk“ (1987) nagrinėja ne tik spaudą, bet ir atliktus nestruktūruotus interviu su atsitiktinai pasirinktais respondentais. Rasizmas analizuojamas nuomonės, požiūrio lygmeniu, t. y. tiriamas jo konstruktas spaudoje. Žiūrima, iš kokių dimensijų susideda tie požiūriai, kokia išreiškiamą nuomonė apie etnines mažumas, kaip tie požiūriai ar nuomonės yra organizuojami. T. van Dijkas pastebi, kad visi šie požiūriai hierarchinėje struktūroje organizuojami į pranašumo (angl. – *superiority*) nuostatas, iš kurių sudaroma nuostatų į etnines mažumas schema (1 pav.).

1 PAV. Tematikos ir kognityvinių etninių nuostatų organizacinė schema pagal T. van Dijką

<i>Etninės grupės</i>		
<i>Grėsmė</i>		
Ekonominė	Kultūrinė	Socialinė
interesai	skirtumai	tvarka
konkurencija	adaptacija	deviacija

Šaltinis: van Dijk, T. A. 1987. Communicating Racism: Ethnic Prejudice in Thought and Talk. Newbury Park, CA: Sage, P. 60.

Panašiu metodologiniu principu, derindamas turinio ir diskurso analizės metodą, sociologas M. Hussainas atliko tyrimą. Komerciniuose Danijos dienraščiuose buvo analizuojamos su etniškumu, rase, etniniais ir rasiniais santykiais susijusios naujienos ir buvo atlikti nestruktūruoti, atviri interviu su daugumos etninės bendruomenės nariais. Taikant kritinį diskurso analizės metodą, buvo išskirtos nuostatos ir įsitikinimai apie etnines mažumas. Taigi šiame tyrime analizuojamos pagrindinės visuomenėje diskutuojamos temos ir klausimai apie etnines mažumas, aptarti spaudoje. Tai buvo lyginama su temomis ir klausimais, konstruojamais kasdiniuose pranešimuose apie etnines mažumas. Taikant diskurso, kaip socialinio veiksmo, teoriją buvo mėginama iširti, kokią įtaką sukonstruoti žiniasklaidos diskursai tikrovėje turi auditorijai, (re)konstruojant retorinę etninių mažumų problematiką. Kadangi žiniasklaidos diskursas susideda ne vien iš tyrimo temų, taip pat daug dėmesio skiriama retorikai (klausiama, ar temų problemų pristatymo stilius atskleidžia tekstų kūrėjų ideologines nuostatas (van Dijk 1991 b; Fowel 1996, cituota iš Hussain 2000:102). Tyrimo rezultatai atskleidė, kad dažniausiai nuomonių latentiškumas (angl.– *latitude of opinion*) apie etnines mažumas yra tiesiogiai apribotas spaudos perduodamomis temomis, klausimais ir problemomis, taigi ir spaudos tekstuose pateikiama problematika apie etnines mažumas daro įtaką vi-

suomenės diskursui, kuris pateisina etninę nelygybę Danijos visuomenėje (van Dijk 1987: 23, cituota iš Hussain 2000: 110).

Studijos „Racism and Cultural Diversity in Mass Media“ tikslas – atskleisti, kaip Europos Sąjungos valstybių narių spaudoje yra aprašomos etninės mažumos ir migrantų grupės, tai – Europos rasizmo ir ksenofobijos stebėjimo centro (EUMC) išleista studija apie rasizmą ir kultūrinę įvairovę visuomenės informavimo priemonėse (ter Wal 2002). Joje keliama pagrindiniai klausimai – kaip aprašomos etninės problemos, pristatoma etninė ir kultūrinė įvairovė, kokiais būdais reprodukuojamas rasizmas, skatinama įvairovė ir rasizmo prevencija. Studijoje apžvelgiami įvairių šalių žiniasklaidos tyrimai, taikantys labai įvairius metodus (kiekybinę, kokybinę turinio analizę, diskurso analizę, antraščių analizę, interviu). Pavyzdžiui, lyginami skirtingi teksto veikėjai (įvairių institucijų, nepriklausomi mažumų atstovai) ir jų dalyvavimas žinių diskurse. Nagrinėjami vaidmenys, priskiriami skirtingiems diskurso dalyviams, dažniausiai tiriami taikant kokybinę gramatikos, teksto struktūros analizę (aktyvus, pasyvus veiksmožodžių vartojimas), tokiu būdu atskleidžiama etninių mažumų grupių pozicija žiniasklaidoje. Kitas tradicinis būdas nagrinėti etninių mažumų vaizdavimą žiniasklaidoje – stereotipų analizė. Taikant kokybinę diskurso analizę, žiūrima, kokios charakteristikos (socioekonominės, kultūrinės ar asmeninės) priskiriamos skirtingoms grupėms, kokios tampa esminės ir apibendrinančios vaizduojant tam tikrą etninę grupę. Taip pat analizuojamas šališkumas tam tikroms etninėms grupėms, tokiu atveju žiūrima, kokiuose žanruose ar tam tikrose pozicijose, kurios neatitinka etninių grupių proporcingumo šalyje, yra vaizduojamos etninės grupės (nelegalios veiklos aprašymas skyriuose apie nusikaltimus). Priešiškumas tam tikroms etninėms grupėms žiniasklaidoje analizuojamas išskiriant temas ir argumentus, naudojamus rašant apie etnines mažumas, citatų vartojimą tekste (kokie veikėjai yra cituojami, citatų šaltiniai, kaip derinami mažumų ir daugumos grupių pasisakymai) (ter Wal 2002).

Kaip jau minėta, Lietuvos spaudos tyrimų, nagrinėjančių etninių mažumų, tarpetninių santykių problematiką, beveik nėra. Paminėtini negausūs spaudos tyrimai, susiję su etninio nepakantumo tematika viešajame turinyje. Viena iš tokių – Atviros Lietuvos fondo remta A. Tereškino studija „Towards a New Politics of Citizenship: Representation of Ethnic and Sexual Minorities in Lithuania Mass Media 2002–2003“, tyrinėjanti etnines ir seksualines reprezentacijas Lietuvos žiniasklaidoje, atsižvelgiant į lyties, klasės ir amžiaus veiksnius. Kita – V. Beresnevičiūtės ir I. Nausėdienės publikacija (Beresnevičiūtė, V., Nausėdienė, I. (1999) „Trys Lietuvos dienraščiai apie tautines mažumas Lietuvoje“, pristatanti Lietuvos pagrindinių dienraščių kiekybinį tyrimą. Analizuojama, su kokia socialine problematika ar kokiomis socialinėmis sritimis (nusikaltimai, politika, švietimas ir kt.) yra siejamos atskiros etninių mažumų grupės. Mi-

nėti spaudos tyrimai, atlikti Vakarų Europoje ir Lietuvoje, savo metodologine prieiga, keliamais uždaviniais iš dalies padarė įtaką šio darbo tyrimui, analizuojančiam etninį nepakantumą Lietuvos spaudoje. 2008 m. pasirodęs straipsnis „Tarp tolerancijos ir neapykantos: moderniojo lietuviško antisemitizmo retorika“ (Venclauskas 2008) aptaria XIX a. spaudą (straipsnius, „Aušroje“ publikuotus 1883–1905 metais). Apskritai etninio nepakantumo problematika Lietuvoje apsiriboja daugiausia antisemitizmo tyrimais ir sulaukia ne sociologų, o istorikų dėmesio. Šiuos gausius istorinius antisemitizmo tyrimus skatina holokausto patirtis Lietuvoje, kadangi daugelis studijų mėgina paaiškinti prievartos bei nusistatymų prieš žydus istorines, psichologines, ekonomines ir kitas priežastis. Istorikams, tiriantiems XIX a. pab.–XX a. Lietuvos visuomenės nuotaikas, spauda dažnai tampa ne etninio nepakantumo tyrinėjimų objektu, bet šaltiniu.

Paminėtini šie istorikų darbai apie antisemitizmo reiškinių Lietuvoje – tai istoriko A. Truskos studija „Lietuviai ir žydai. Nuo XIX a. pabaigos iki 1941 m. birželio“ (2005) ir tą patį periodą nagrinėjantis straipsnių rinkinys, sudarytas L. Truskos ir V. Vareikio, „Holokausto prielaidos: antisemitizmas Lietuvoje XIX a. antroji pusė–1941 m. birželis“ (2004). Taip pat ir S. Sužiedėlio rašytas įvadas 2000 m. leistam Avrahamo Tory dienoraščiui „Kauno getas: diena po dienos“ (2000), kuriame ne tik supažindinama su A. Tory dienoraščiu, bet ir glaustai perteikiami istoriniai lietuvių ir žydų santykių faktai (nuo XIX a. iki 1994 m.), aptariami Lietuvoje antisemitizmo ir holokausto tema rašiusių autorių veikalai.

Kitas straipsnių rinkinys „Kai ksenofobija virsta prievarta. Lietuvių ir žydų santykių dinamika XIX a.–XX a. pirmojoje pusėje“ sudarytas istorikų V. Sirutavičiaus ir D. Staliūno. Šioje knygoje išspausdintame V. Sirutavičiaus straipsnyje (2005) įvardijami įvairūs veiksniai, kodėl prietarai apie žydus tampa prievarta. Analizuojama lietuvių ir žydų santykių dinamika XIX a. pab.–XX a. pr., akcentuojami prietarai – kaltinimai žydams, kurie, jo manymu, nėra pagrindinė priežastis, lemianti masinę prievartą prieš žydus. Pastebėta, kad itin aktyviai žydus kaltino tie, kurie palaikė glaudžius santykius (pirmiausia ekonominius) su šia grupe. Prieita prie nuomonės, kad ne vien socialiniai ir ekonominiai prieštaračiai ir konfliktai tapdavo prievartos priežastimi. Svarbų vaidmenį, griauinant nusistovėjusius bendruomeninius santykius, suvaidino ir „organizuotas politinis antisemitizmas“, antisemitinė spauda, plačiai aprašiusi įvykius (Sirutavičius 2005: 100–101). Dažniausiai antisemitizmo Lietuvoje prielaidos yra aiškinamos tarpukario Lietuvoje sustiprėjusia ekonomine konkurencija tarp lietuvių ir žydų, kuriai įtaką darė urbanizacijos ir modernizacijos procesai Lietuvos visuomenėje. Lietuvių verslininkai, susidūrę su įsivertinusia žydų suformuota ekonomine struktūra (Tauber 2004: 11), Lietuvos verslininkų, pramoninkų ir amatininkų asociacijos leidžiamame laikraštyje

„Verslas“ spausdino kandžius ir stereotipais pagrįstus straipsnius, kuriuose teigiama, kad žydai yra beatodairiški naudos ieškotojai, iš prigimties siekiantys įsiviešpatauti visame pasaulyje (Sužiedėlis 2000: XVI–XVII).

Kitos įvardijamos antisemitizmo prielaidos: kultūrinis svetimumas ir psichologiniai individo ypatumai (moralinė charakterio struktūra). Pavyzdžiui, S. Sužiedėlis rašo, kad „Žydams patrauklesnė buvo rusų kultūra, lietuviams – lenkų. Natūralu, kad formavosi gana paviršutiniški stereotipai, kurie vienokia ar kitokia forma dar ir iki šiol pakankamai gajūs, pavyzdžiui, lėto lietuvio valstiečio ir gudraus žydo prekybininko.“ (Sužiedėlis 2000: VII). Toliau jis teigia, kad „<...> bandymai atsekti rasistinės neapykantos šaknis persekiojamų aukų objektyvaus elgesio analizės metodu būtų beprasmiški, nes tos šaknys glūdi pačių neapykantos apaštalų pasaulėžiūros ir psichologinės būsenos labirintuose, gal net individo moralinio charakterio struktūroje.“ (Sužiedėlis 2000: XI). Rašoma, kad antisemitizmas nebuvo sudėtinė lietuviško nacionalizmo dalis, nes didžiausia antipatija tarpukariu buvo nukreipta prieš lenkus – polonofobija, autoriaus teigimu, praktiškai vienijo visas lietuvių politines ir ideologines sroves (Sužiedėlis 2000: XI).

Tolerancijos ir neapykantos reiškinius nagrinėja dvi Lietuvos filosofų knygos. R. Plečkaičio monografija „Tolerancija“, išleista Lietuvos filosofijos ir sociologijos instituto 1998 m., supažindina su esamais teoriniais tolerancijos tyrinėjimais. Toleranciją autorius įvardija kaip strategiją, kuri leidžia geriau suprasti tikrovę ir sėkmingai joje veikti (Plečkaitis 1998: 5). 2009 m. pasirodžiusi L. Donskio knyga „Neapykantos formos: įaudrinta vaizduotė moderniojoje filosofijoje ir literatūroje“ – svarus įnašas nagrinėjant tokias XX a. paplitusias neapykantos formų apraiškas, kaip antisemitizmas, antiamerikietiškumas ir antiglobalizacijos ideologijos filosofijoje ir literatūroje, kurios, pasak autoriaus, yra „ne kas kita, kaip kaukės, slepiančios pasipiktinimą moderniuoju pasauliu ir neapykantą jam“ (Donskis 2009: 93).

Peržvelgę teorines etninio nepakantumo prielaidų išvalgas ir rasizmo bei etninio nepakantumo studijas Europos kontekste, matome, kad, aiškindami konfliktų ir prievartos tarp etninių grupių kilmę, galime skirti du pagrindinius teorinės analizės lygmenis (mikrosociologinį ir makrosociologinį). Mikrosociologinė teorinė perspektyva apibūdina individo vaidmenį kuriant, skleidžiant ir atkartojant rasistinio ar etninio nepakantumo motyvus. Šiuo atveju šis požiūris susijęs su sociopsichologinių teorijų kryptimi ir socialinės psichologijos studijomis, kai individo poelgių motyvuose ieškoma prievartos priežasčių. Dažniausiai individo prievarta aiškinama ypatingu emociniu mechanizmu (Allport 1979, Petersen 2002). Makrosociologinis požiūris leidžia kalbėti apie struktūrinę socialinę teoriją, aiškinančią nepakantumo priežastis socialiniais, struktūriniais elementais, istoriniais, ekonominiais, politiniais, kultūriniais pokyčiais ir veiksniais visuomenėje. Taip pat galima matyti, kokiais analizės lygmenimis yra ty-

rinėjamas rasizmo reiškinys arba etninis nepakantumas. Etninio nepakantumo tyrimai individo lygmeniu yra siejami su stereotipų formavimusi (analizuojama tam tikrų individų nuostatų tam tikroms grupėms (etninėms, rasinėms ar religinėms) kilmės prielaidos ir šių nuostatų virsmo konkrečiais diskriminaciniais veiksmais priežastys). Su šiuo analizės lygmeniu galima sieti individualaus rasizmo terminą ir studijas (Essed 1991), susijusias su rasizmo pasireiškimu kasdieniame individo gyvenime, susijusias su grupių (etninių, rasinių ar religinių) patirtimis bendraujant su daugumos grupe (-ėmis) buitiniu lygmeniu (darbe, mokykloje, pokalbiuose su draugais, per žiniasklaidą (spauda, TV, radijas), viešąjį diskursą). Šiam analizės lygmeniui galima priskirti studijas, nagrinėjančias nepakantumą individų, priskiriamų mažumų (rasinėse, etninėse, religinėse) grupėms, tyrimus. Tokie tyrimai dažniausiai siejami su fenomenologiniais sociologiniais tyrimais.

Daugiausia etninio, rasinio nepakantumo tyrimų atliekama grupių (t. y. visuomenės, valstybės ar instituciniu) lygmeniu. Visuomenės lygmeniu tiriama daugumos nuostatos etninių, rasinių ar religinių (įvairaus identiteto grupių) požiūriu. Taip pat tiriama tam tikrų grupių regimumas, socialinis atpažinimas. Valstybės ar instituciniu lygmeniu tyrimai siejami su institucinio rasizmo sąvoka. Tiriama žiniasklaida (spauda) kaip institucija, galinti skleisti ir formuoti rasinę ideologiją, aptariamą galios struktūros (politinių partijų, žiniasklaidos, elitų ir kt.), galinčios subordinuoti mažumų grupes. Taigi daugiausia studijų susiję su institucinio rasizmo tyrinėjimu makrosociologinėje tyrimų perspektyvoje, taip paneigiamos rasizmo fenomenologinės perspektyvos, nors šiuolaikiniai rasizmo tyrinėtojai dažnai akcentuoja, kad studijose dar yra skirtis tarp „institucinio“, arba „struktūrinio“, ir „individualaus“ rasizmo išsitynė. Kitaip tariant, rasizmo struktūros neegzistuoja atskirai nuo tarpininko (individo), jas praktikuoja individai, bet tam tikros praktikos apibrėžiamos kaip rasistinės, kai jos aktyvuoja egzistuojančią struktūrinę rasinę neįgybę visuomenėje (Essed 1991: 38–39). Labai svarbus vaidmuo, nagrinėjant institucinį rasizmą studijose, skiriamas ideologijai, galinčiai struktūruoti diskriminacijos formas (Essed 1991: 9; Winant: 182; Lewis: 625, cituota iš Essed 1991: 38–39). Taip pat tiriant šiuolaikinį rasizmą studijose akcentuojami reprezentaciniai, diskursiniai elementai su struktūriniais, instituciniais elementais, kai rasizmas visuomenėje reiškiasi per pasikartojančias rasės reikšmių interpretacijas, vykstančias visuose lygmenyse (nuo individo iki organizacinio) ir tikima, kad šios interpretacijos yra nepastovios, kintančios ir veikiamos politikos.

Atlikus etninio nepakantumo arba netolerancijos tyrimų spaudoje metodologinių aspektų apžvalgą, pastebima, kad šie tyrimai dažniausiai mėgina atsakyti į tokius pagrindinius klausimus: kaip skirtingos rasės ar etninių mažumų atstovai yra vaizduojami, apibūdinami ir atspindimi spaudoje, nagrinėjama, ko-

kiomis kalbos, stiliaus priemonėmis yra kuriamas šių grupių paveikslas, matuojamas etninis nepakantumas arba naujojo rasizmo apraiškos spaudoje tiriant leksemas, ideologines formuluotes, stereotipus, požiūrius, nuostatas ir kt.

Šis darbas skirtas Lietuvos spaudos turinio etnine tematika analizei. Jame spauda yra suprantama kaip viešo tekstinio informacinio diskurso forma, kuri apima ir spausdintinę ir elektroninę spaudą (interneto tinklalapiai ir dienraštis). Paminėtina, kad, atsižvelgiant į numanomus spausdintinos ir elektroninės spaudos auditorijos skirtumus², nepakantumas viešajame tekstiname disкурse buvo pasirinktas nagrinėti ne tik spaudoje, bet ir interneto tinklalapių tekstuose. Nepakantumo turinio tendencijoms tirti pasirinkti didžiausi dienraščiai lietuvių kalba „Lietuvos rytas“, „Respublika“ ir „Lietuvos žinios“, taip pat pagrindiniai interneto tinklalapiai DELFI, OMNI (nuo 2007-ųjų sausio BALSAS) ir interneto dienraštis BERNARDINAI. Tyrimo laikotarpis apima 2005, 2006 ir 2007 m. pirmąjį pusmetį. Pabrėžtina, jog ne tik televizija, radijas, bet ir spauda, interneto dienraščiai yra vienodai svarbūs Lietuvos gyventojų informacijos šaltiniai³. Kita vertus, nepakantumo tendencijos gali būti tiriamos ne tik spaudoje lietuvių, bet ir etninių mažumų kalba, atsižvelgiant į tyrimo duomenimis patvirtinamą faktą, jog skirtingų tautybių žmonės gali turėti panašaus lygio nepakančias nuostatas įvairių grupių atžvilgiu⁴. Be

² Ši teiginį patvirtina ir TNS Gallup leidžiama metinė žiniasklaidos tyrimų apžvalga (2007). Tyrimas atskleidė, kad ir 2006, ir 2007 m. interneto vartotojai dažniau yra 15–29 metų amžiaus miesto gyventojai, tačiau pastebima, kad sparčiai daugėja vyresnio amžiaus interneto naudotojų. Tuo tarpu analizuojant skaitomumo rodiklius, pastebėta, kad aktyviausi skaitytojai 2007 m. buvo 20–39 metų Lietuvos gyventojai, o lojaliausi dienraščių skaitytojai – 40–49 metų amžiaus Lietuvos gyventojai.

³ Nacionalinio skaitytojų tyrimo duomenimis, tiek dienraščių, tiek savaitraščių, tiek mėnraščių, tiek dvimėnesinių leidinių skaitomumas Lietuvoje augo – nuo 2002 iki 2007 m. dienraščių skaitytojų auditorija išaugo 15 proc. 2007 m. beveik 95 proc. 15–74 metų Lietuvos gyventojų skaitė bent vieną periodinį spaudos leidinio numerį (taip pat pastebėta, kad periodinės spaudos skaitytojas savo mėgstamiems leidiniams darosi vis lojalesnis). Palyginimui – 2007 m. vienas Lietuvos gyventojas kasdien prie televizoriaus, kuris yra ne tik informacijos šaltinis, bet ir svarbus laisvalaikio praleidimo būdas, praleido vidutiniškai 3 val. 22 min., o radijo klausė 90 proc. 12–74 metų Lietuvos gyventojų bent 15 min. per savaitę (Metinė žiniasklaidos tyrimo apžvalga 2007).

⁴ Plačiau žr. Kasatkina N., Leončikas, T. 2003. *Lietuvos etninių grupių adaptacija. Kontekstas ir eiga*, Vilnius: Eugrimas, p. 259. Taip pat paminėtina, kad Žurnalistų ir leidėjų etikos komisija 2007 03 19 posėdyje svarstė 2006 m. lapkričio 28 d. laikraščio „Naš kraj“ publikaciją „Kokį lenkas matė tarpukario lietuvi“ („Jak polak widzial litwiną w okresie międzywojennym“), perspausdintą iš laikraščio „Kurier Wilenski“, kuriame lenkų istorikas dr. Krzysztof Buchovskis svarstė apie lietuvių tautinius bruožus ir nusprendė, kad laikraščio „Naš kraj“ ir „Kurier Wilenski“ redakcijos, išspausdindamos šią publikaciją, pažeidė Žurnalistų ir leidėjų etikos kodekso 55 straipsnį, draudžiantį tiesiogiai arba netiesiogiai skatinti ar kurstyti neapykantą (nesantaiką) žmonių grupei ar jai priklausančiam asmeniui, <http://www.lzlek.lt/index.php?lang=1&sid=371&tid=376>.

to, etninio nepakantumo tendencijoms nagrinėti pasirinkti tiriamuoju laikotarpiu populiariausi⁵ dienraščiai ir interneto tinklalapiai ir dienraštis lietuvių kalba, atsižvelgiant ir į tą faktą, kad spaudoje rusų ir lenkų kalbomis (ypač rusų) beveik nėra autorinių straipsnių, didelę dalį sudaro informacija, perspausdinta iš Rusijos, Lenkijos leidinių, arba straipsniai, versti iš lietuviško laikraščio analogų⁶. Pabrėžtina, kad šis tyrimas nesiekia atskleisti atskiro leidinio pozicijos tam tikrų etninių, religinių, imigrantų grupių atžvilgiu, bet nagrinėja etninio nepakantumo reiškinį ir jo apraiškas spaudoje.

Pagrindinį darbo empirinių duomenų masyvą sudaro spaudos kokybinio tyrimo duomenys: spaudos tekstų turinio ir kokybinio ekspertų tyrimo, kurio metu struktūruoto interviu būdu buvo apklausti dviejų tikslinių grupių atstovai – ekspertai (politikai, valstybės institucijų, etninių mažumų atstovai ir žurnalistai). Iš viso atlikta 21 interviu (4 priedas). Tekstai spaudos turinio tyrimui rinkti spaudos stebėsenos metu, kaupiant ir sisteminant informaciją (straipsniai, žinutės ir kt.) apie etnines mažumas, imigrantus, pabėgėlius ir kitas mažumų grupes Lietuvoje. Apibendrinant spaudos stebėseną, skelbti tekstai buvo atrenkami pagal raktinį žodį – etnonimą (minimus etninės grupės (čigonai, romai, rusai, žydai, lenkai, čekėnai, kt.), taip pat įvairių imigrantų grupių (pabėgėliai, imigrantai, kt.), religinių grupių (musulmonai, judėjai, stačiatikiai, kt.) pavadinimus. Vėliau iš surinktų tekstų duomenų bazės atrenkant tekstus tyrimui kaip raktinė kategorija buvo taikomas straipsnio žanras⁷. Siekiant gauti kokybinių tyrimo duomenų, buvo atrinkti straipsniai ar žinutės, kuriose išsakomos nuomonės arba požiūriai į tam tikrą etninę, religinę, rasinę, socialinę (kaip imigrantai) grupę arba su minėtomis grupėmis susijusias problemas. Tokių straipsnių, žinučių autoriai paprastai yra atskiri asmenys, informacijos agentūros, laikraščių, tinklalapių redakcijos, skaitytojai, tam tikrų valstybės institucijų atstovai. Tradiciškai tyrimuose priimta skirstyti žanrus į informacinius, analitinius ir publicistinius (apibrėžtos, esė ir t. t.). Analitiniais laikomi šie žanrai: autoriniai straipsniai, skaitytojų laiški, laiški su redakcijos komentarais, polemniai straipsniai, įvairių politikų nuomonės.

Į kokybinio spaudos turinio tyrimo imtį pateko 404 elektroninės ir spausdintinės spaudos straipsniai (tekstai).

⁵ Žr. „Metinę žiniasklaidos tyrimų apžvalgą 2007, p. 13, „*Leidinių TOP pagal visuotinę skaitytojų auditoriją (%) 2004–2007 m.*“

⁶ Plačiau žr. Frėjutė-Rakauskienė, M. 2005. Etniškumo dėmenys žiniasklaidoje: Lietuvos spauda rusų kalba apie narystę ES// *Lietuvos etnologija: socialinės antropologijos ir etnologijos studijos*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, Nr. 5 (14), p. 127–138.

⁷ Paminėtina, kad į tyrimą nepateko pasikartojantys tekstai, pavyzdžiui, dažniausiai spaudoje pasirodę straipsniai, perspausdinti internetiniuose dienraščiuose ir tinklalapiuose.

Analizuojant žiniasklaidos svarbą Lietuvos gyventojų nuostatomis etninių grupių atžvilgiu, panaudoti šie visuomenės nuomonės apklausų duomenys: Europos vertybių tyrimų duomenys (1990, 1999); 2005 m. Pilietinės visuomenės instituto užsakymu UAB „Baltijos tyrimai“ atliktos reprezentatyvios Lietuvos gyventojų vertybių apklausos duomenys, skelbti Pilietinės visuomenės instituto⁸; STI, ETC užsakymu 2005⁹, 2006, 2007, 2008 m. RAIT ir „Spinter“ tyrimų agentūrų atliktų visuomenės nuomonės apklausų apie įvairias etnines ir socialines grupes duomenys. Minėtų apklausų duomenys matuoja socialinę distanciją tam tikrų visuomenės grupių atžvilgiu (klausiama, su kuriomis iš išvardytų žmonių grupių nenorėtų gyventi kaimynystėje). Darbe taip pat panaudoti 2008 m. ETC, STI viešosios nuomonės apklausos „Požiūris į darbo migrantus“¹⁰ ir UAB „Baltijos tyrimai“ atliktos Lietuvos gyventojų apklausos apie religinius judėjimus, atsakymo į klausimą „Pasakykite apie šias pasaulines religijas, ar jūs kiekvieną iš jų vertinate palankiai, nei taip, nei ne, nepalankiai?“ duomenys¹¹. Pažymėtina, kad tyrime pateikiami apklausų duomenys daugiausia apima 2005–2008 metus, kadangi šio periodo duomenys yra aktualūs darbo tiriamajam laikotarpiui.

Siekiant pagrindinio studijos tikslo, remiamasi prielaidomis, kurios tikrinamos ir grindžiamos atliktu kokybiniu tyrimu. Daroma prielaida, kad tarpetninių santykių problematika Lietuvos spaudoje grindžiama vyraujant ekonominiams argumentams, aiškinantiems aprašomų problemų priežastis; kiekviena etninė, religinė grupė – romai, žydai, lenkai, rusai, musulmonai ir imigrantų grupės (apimančios įvairias etnines, religines ir rasines grupes) – Lietuvos spaudoje siejama su specifine problematika. Pastebima, kad Lietuvos spaudoje daugumos, bet ne mažumos, socialinių visuomenės institutų atstovai yra pagrindiniai nuomonės formuotojai apie etnines grupes ir tarpetninius santykius. Galima teigti, kad diskurso turinyje nėra vartojamos agresyvios etninio nepakantumo formos – kurstymas diskriminuoti, smurtauti ir fiziškai susidoroti.

⁸ Plačiau žr. Pilietinės visuomenės instituto pareiškimas internete: Lietuvių tolerancija bendrapiliečiams mažta, 2006 02 02, <http://www.civitas.lt/lt/?pid=72&id=5&all=1>.

⁹ Plačiau apie tai Rybakova K. 2005. „*Etninio nepakantumo ir ksenofobijos apraiškos Lietuvoje: visuomenės nuomonė*“. Lietuva Europos Sąjungoje: pirmieji metai. Socialinių tyrimų institutas, Vilnius, 2005, p. 82–89. Taip pat: Kovo 21-oji – tarptautinė rasinės diskriminacijos panaikinimo diena, http://www.ces.lt/downloads/structure/files/ETC_Etninis_nepakantumas_2006_03_20.pdf.

¹⁰ Plačiau žr. STI, ETC užsakymu UAB RAIT atliktos visuomenės nuomonės apklausos „Požiūris į darbo migrantus“ rezultatai, 2008 m. vasario 29 d.–kovo 13 d. apklausa, http://www.ces.lt/downloads/structure/files/ETC_darbo%20migrantai_2008%2003%2031.pdf.

¹¹ Plačiau žr. UAB „Baltijos tyrimai“. Lietuvos gyventojų apklausa apie religinius judėjimus. Kiekybinio tyrimo ataskaita, 2007 m. lapkričio 8–17 d., prieiga internete <http://www.relijija.lt/content/view/1037/1/>.

Tyrimo modelis sukurtas sujungus skirtingų autorių (E. Bonacich, D. Horowitzo, M. Hechterio, S. Olzak, G. Allporto, W. Connor, A. Smitho, T. van Dijko, G. Fredricksono, E. Balibaro, S. Hallo, M. Omnio, H. Winanto, D. Goldbergo, E. Murray'jaus ir P. Bourdieu) teorines išvalgas, sugrupuotas į teorines perspektyvas – ekonominę, psichologinę, kultūrinę ir politinę, analizuojančias dėl tarpetninių santykių kylančių etninių konfliktų (įtampų, negatyvių nuostatų, interesų ne(su)derinimo, konfrontacijos) priežastis ir išskirtas galimas etninio nepakantumo formas („tylos diskursas“, subtilios nuostatos ir stereotipai, įžeidinėjimai (užgauliojimai, tyčiojimas, niekinimas, etninės neapykantos kurstymas, kurstymas diskriminuoti, smurtauti, fiziškai susidoroti) spaudos tekstuose.

Teorinėse perspektyvose išskirtos etninio nepakantumo prielaidos ir etninio nepakantumo formos buvo panaudotos kuriant operacionalizacijos schemą (plačiau skyriuje 3.1. Empirinio Lietuvos spaudos turinio kokybinio tyrimo ir kokybinių interviu metodologiniai aspektai), kurioje paverstos tyrimo kintamaisiais (etninio nepakantumo prielaidos ir galimos verbalinės apraiškos), pagal kuriuos buvo analizuojami Lietuvos spaudos tekstai.

Leidinių sudaro įvadas, trys dalys ir išvados. Kartu su išvadomis pateikiamos rekomendacijos, atsižvelgiant į apklaustųjų ekspertų nuomonę, etninio nepakantumo ir ksenofobijos prevencijai Lietuvos spaudoje. Pirma dalis – teorinė – analizuoja etninio nepakantumo ir etninio nepakantumo diskurse sampratą, trumpai aptaria žiniasklaidos ir etninio nepakantumo santykį žiniasklaidos įtakos auditorijai aspektu. Antroje dalyje aptariama etninio, rasinio nepakantumo ir ksenofobijos prevencijos politika ES šalyse narėse. Analizuojamos sampratos ES (ES pagrindinių teisių agentūra (FRA) ir Europos komisija kovai su rasizmu ir netolerancija (ECRI) teisyne ir kitų dviejų organizacijų (Europos Tarybos (ET) ir Europos saugumo ir bendradarbiavimo organizacijos (ESBO), veikiančių ES erdvėje, dokumentuose (direktyvose, sutartyse, rekomendacijose, rezoliucijose, deklaracijose ir kt.). Pristatomi bendri politikos principai rasinio nepakantumo ir ksenofobijos srityje, pateikiamas Lietuvos pavyzdys įgyvendinant ES erdvėje taikomus teisės principus šalies nacionaliniuose teisės aktuose. Šių dokumentų analizė etninio nepakantumo ir ksenofobijos prevencijos srityje leidžia tiksliau apibrėžti etninio nepakantumo sąvoką, apraiškų sritis ir formas ir įvertinti žiniasklaidos svarbą formuojant visuomenės nuostatas ir kuriant prevenciją šioje srityje. Trečioje dalyje pateikiami kokybinio Lietuvos spaudos tyrimo duomenys ir interpretacijos. Paminėtina, kad darbe yra ir priedų, kuriuose atsiskleidžia kokybinio tyrimo eiga. Pirmame priede pateikiamas spaudos turinio tyrimo metu atskleistos problematikos turinys, antrame – tekstų, priskirtų keturioms teorinėms perspektyvoms (ekonominėi, politinei, kultūrinei ir psichologinei), turinys (pagrindinės problemos ir jas sudarančios temos). Trečias priedas nurodo analizuotus spaudos tekstus

minėtose teorinėse perspektyvose. Taip pat pateikiamas apklaustųjų ekspertų sąrašas ir interviu struktūra.

Pažymėtina, kad šiame darbe pateikiama deskriptyvinė, bet ne vertinamoji etninio nepakantumo samprata. Šios studijos tikslas – pateikti ne vertinamąjį požiūrį į etninį nepakantumą, jo reguliavimo aspektus, moralinį šio reiškimo pasmerkimą, bet analizuoti etninį nepakantumą spaudos diskurso turinyje, pasitelkus analitinius konstruktus ir išryškinant tarpetninių santykių ir etninių mažumų problematikos turinio aspektus ir kontekstą, kuriame Lietuvos spaudoje pateikiama ši problematika ir tematika.